

IV. ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Валентин Бушанський

МОВНІ СУПЕРЕЧНОСТІ В УКРАЇНІ: ВІД РАНЬОГО МОДЕРНУ ДО СЬОГОДЕННЯ

У статті розглядається мовна ситуація в Україні, зокрема її зумовленість процесом соціалізації та соціально-політичними уявленнями.

Ключові слова: ситуація, соціалізація, етико-політичний обов'язок.

Valentyn Bushanskyi. Linguistic tensions in Ukraine: from early modern to present. *The article is devoted to the language situation in Ukraine, including its process of socialization and conditionality of social and political ideas.*

Key words: situation, socialization, ethical and political duty.

«Автор цих рядків» (як зазвичай правлять літредактори, викреслюючи слово «Я») ставиться до щонайможливіших дискусій про статус української та російської мов як до певного надміру. Це занадто дразлива тема, щоб говорити про неї за гарного настрою, а за поганого – і поготів. Од цієї теми ліпше відсторонюватись. Дбаючи про емоційний спокій, її варто уникати. Оминати її, наче зграю скажених псів.

Утім, як відомо, добрими намірами вимощена дорога в пекло. І добрим намірам «автора цих рядків» не судилося збутися: мовне питання лізе в усі інформаційні щілини, й обходити його увагою дедалі важче. Кожен із політиків цілком слушно запевняє: мовне питання нині не найнагальніше в Україні; і, водночас, кожен із політиків не менш слушно завважує, що без врегулювання мовного конфлікту подальший розвиток України неможливий. Тема мов – це сізифів камінь, який ми котимо вже двадцять років. Підпираємо його стосами законопроектів, матеріалів

«круглих столів», конференцій і концепцій, але «камінь» повсякчас опиняється біля підніжжя гори, котру історики іменують «постколоніальним спадком», соціологи – «мовною практикою», правники – «суперечністю між колективними й індивідуальними правами», а політологи – «символічним ресурсом політичної мобілізації». Найменування цієї «гори» різні, різні погляди, методологічні підходи, але проблема одна – половина країни розмовляє однією мовою, а половина – іншою.

Загалом, це і проблемою можна було б не називати: різні мовні практики, як констатують соціологи, та й годі. Проблема в наслідках цієї різномовності, наслідках культурних і політичних. Різномовність – це феномен, мов листопад за вікном чи перші заморозки. Феномен як такий завжди нейтральний. Значущим він стає лише завдяки усвідомленню, перетворенню на атрибут самосвідомості, прокладанню зв'язку між феноменом і цінностями та конструюванню на його основі політичної лояльності, яка проявляється в діяльності.

І наразі потрібно наголосити: мовна ситуація сама по собі – це передусім ситуація. А отже, вона не є проблематичною. Слова «ситуація» та «проблема» взагалі несув'язні. Бо термін «проблема» стосується не ситуації, а її трактування. Термін «проблема» характеризує мислення, пошук способів діяльності в ситуації, брак усталених практик, а ситуація – це лише обставини, в яких перебуває суб'єкт, сприймаючи їх згідно з досвідом і світоглядом.

Мовне питання – це гордіїв вузол свідомості. У нім наплутано, що завгодно: і суперечливі спомини про радянське минуле, і відмінні уявлення про майбутнє країни, і неоднозначні оцінки подій останніх двадцяти років, і, м'яко кажучи, подив од споглядання сьогодення. Досвід та ідеали, домагання та здатності – все в одній кучі. Саме тому й дискусії на тему мов – це привід для істерії. Кожен аргумент, висловлений з антагоністичних позицій, не розв'язує проблему, а затягує її, мов зашморг. Але чи можливі інші аргументи? Чи можливий інший ракурс?

Аналіз мовного питання потребує нового погляду. Забагато емоцій і забагато пристрастей. Забагато непримиренності. Сумна реальність і майбуття, в яке прикро вдивлятися.

Без нового підходу, відстороненого погляду на ситуацію та ретельного аналізу ставлень до ситуації знайти вирішення мовного конфлікту неможливо.

Розгляд мовного питання має розпочинатися з виокремлення в нім суто ситуативних складників і складників ментальних. Варто відокремлювати феномен як такий од його трактувань. Без такого розмежування будь-які міркування на тему мовного питання знову і знову перетворюватимуться на семантичний шум, галас, в якому і слухні, і хибні аргументи нічим одне від одного не відрізнятимуться.

Отже. Ми маємо справу, по-перше, з ситуацією, по-друге, з трактуваннями ситуації, по-третє, з культурними та політичними зобов'язаннями, які накладають на людину трактування ситуації. Перший аспект є суто феноменологічним, другий – аксіологічним, третій – етичним. Ці всі три аспекти взаємопов'язані. Бо ж зрозуміло, що річ (ситуація) постає для людини феноменом лише завдяки культурі, що містить ціннісні й етичні складники. Запропоноване розмежування є цілком умовним, але без такої умовності проаналізувати мовний конфлікт абсолютно неможливо. Відтак максимально неупереджено окреслімо мовну ситуацію.

Мовна практика, яку ми спостерігаємо нині, формувалася в Україні століттями. Історики, характеризуючи становлення українсько-російської двомовності, зазвичай беруть до уваги лише період перебування України в складі Російської імперії, акцентуючи увагу на актах, якими обмежувалося використання української мови. Однак слушно було б зазирнути глибше в історію – добу Речі Посполитої – бо саме тоді формувалися ключові уявлення про соціальні функції мов.

Характеризуючи ранньомодерну добу, Наталя Яковенко відзначає, що стрімкий розвиток шкільництва, що відбувався в Україні наприкінці XVI – у першій половині XVII ст., зумовив не лише мовно-культурне розмаїття, пишнота якого була цілком відповідною епосі Бароко, а й поступове витіснення живої української мови з текстів, котрі виходили з-під пера судових і міських канцеляристів: українську лексику витісняє лексика польська та латинська. Мовою канцелярій залишається церковнослов'янська, але брак

неологізмів заповнюють уже не слова із живого мовлення, а засвоєні з польських і латинських книжок. У XVI ст. польська мова зазнала кодифікації і перетворилася на мову, придатну не лише для побутового вжитку, а й офіційного користування. Натомість ані церковнослов'янська, ані власне руська (українська) таку еволюцію на той час не пройшли. Згідно з підрахунками Ярослава Ісаєвича, які подає Яковенко, «тексти "простою" мовою становили всього 8,5 % продукції українських друкарень». «Причина такого стану справ, – пише Яковенко, – ховалася не в особистому спольщенні авторів "простих" текстів... Згаданий симптом опосередковано засвідчує, що свідомістю пишучих керувала ієрархія мовних престижностей, де першу сходинку (зусиллями оновленої школи) зайняли латина й польська, а руська, якою донедавна писалосся й жартувалосся, отримала статус мови домашнього вжитку» [1, с. 301].

Як бачимо, в суспільній свідомості вибудовується чітка ієрархія: польська мова посідає естетичний «верх», українська – естетичний «низ». І якщо суб'єкт не волів залишатися не лише в естетичному, а й соціальному «низу», то він мав засвоювати й послуговуватися естетично вищими поведінковими формами, зокрема й польською мовою. Як бачимо, мова виконує ту саму функцію, що й мода та манери: вона дає вхідний квиток у «вищий» світ. Звісно, можна поставити безглузде запитання: а хіба руська мова не могла дати такий «квиток»? Не могла. З одної простої причини: руської мови не існувало. І йдеться не про мову поліщуків і подолян, а про мову кодифіковану, мову, яка мала б власний канон. А такої мови не було. Чому? А з тієї ж таки простої причини: вона була не потрібна. Мова – це функція. А функції, котру мала б виконувати руська мова, ще не з'явилося.

Звернімо увагу, більшість національних літературних мов Європи беруть початок саме з «жартівливих» текстів – пародій, анекдотів, фарсів. Цей самий процес відбувався й в Україні (що й відзначає Яковенко). Скажімо, на становлення італійської визначальний вплив справив відверто «вульгарний» за темою «Декамерон» Джованні Бокаччо. Іспанська народилася в мандрах недоумкуватого Дон Кіхота. Французький роман розпочався з витівок Гаргантюа та

Пантагрюеля – дуже милих бовдурів, як вважав Франсуа Рабле. Аналогічний перебіг, як відомо, відбувався й в Україні: народна мова стала літературною завдяки дотепності Івана Котляревського. Але сталося це лише 1798 року. Появі літературної мови передуює поява «літературних» читачів. Це те, що не в таку далеку епоху іменувалося «соціальним запитом». Однак у ранньомодерну добу запити на руську літературу не існувало, бо й сама Русь була поняттям достоту міфічним. Русини жили у світі двох лояльностей: територіального патріотизму щодо руської землі та відданості Польській вітчизні. Ця двоїстість відображала й мовну соціалізацію: руська мова для домашнього вжитку, польська – для публічного. Ані соціально-політичний розвиток, ані розвиток міст (міста Подніпров'я та Волині мали напіваграрний характер, а в містах Галичини руські громади губилися в польській, німецькій і єврейській строкатості) не уможливлювали формування запиту на естетично «високі» взірці руської культури, зокрема й мовної.

Процес формування української літературної мови затягнувся на століття. Він проліг через увесь Новий Час. Однак процес цей розгортався у вузькому колі інтелігенції. Хто були ці люди, котрі сформували естетичний канон української культури? Спершу – дворяни, які перейнялися ідеями Просвітництва та Романтизму (Котляревський, Квітка-Основ'яненко, Глібов, Гребінка^{*}). А згодом – різночинці, корі вже керувалися соціальними ідеями народництва. І тут потрібно наголосити: визначальним чинником розвитку української культури ХІХ ст. був не соціально-політичний розвиток власне України, а саме сторонні, «імпортовані» ідеї Романтизму та народництва. Без впливу сентименталізму (цього симетричного щодо раціоналізму відгалуження доби Просвітництва) та німецького романтизму ніщо інше не змусило б нащадків козацької старшини звернути свої погляди вбік народної культури. І водночас, лише народницькі ідеї (інтелектуальна мода на рівні етико-естетичного

---

^{*} Про роль Євгена Гребінки в особистому та творчому житті Тараса Шевченка див.: *Ушкалов Л.* Скворода та інші: Причинки до історії української літератури. – К.: Факт, 2007. – 552 с.

обов'язку XIX ст.) спонукали представників освічених верств братися до «суспільно корисної» справи. Без перебільшення, діяльність творців естетичного канону української культури була подвижницькою. І вся трагічність цієї діяльності постає особливо виразно, якщо завважити, що, за великим рахунком, ані селянству, ані містянам вона була не потрібна. І село, і місто продовжували жити між двома естетичними канонами: «високою» російською культурою та «низькою» «мужицькою». Україна в складі Російської імперії потрапила до тієї самої естетичної розвилки, яка була в Речі Посполитій. Уся відмінність звелася до переміни «верху»: польський змінився на російський.

Отже, можна підбити певні підсумки: по-перше, соціалізація за посередництва двох мов є для України історично зумовленим явищем, по-друге, сприйняття двох мов є передусім естетичним, по-третє, рефлексія мовної ситуації як політичного феномену до моменту набуття Україною незалежності була властива лише інтелігенції (останній висновок стосується лише Наддніпрянщини, в Галичині процес політичної соціалізації українства розгортався інтенсивніше).

Ми звично (і цілком слушно) трактуємо мову як одну із найголовніших, а в українському випадку – й вирізнявальну ознаку етносу, а відтак і нації. І при цьому (за патетичного настрою) вдаємося до велемовних епітетів, як то «мова – душа народу» і т. д., і т. п. Утім, із соціологічного погляду, мова – це лише мова: символічна система, котра слугує для повідомлення сенсів. Цю самку функцію може виконувати й будь-яка інша система символів.

Водночас, мова – це символічний ресурс, засвоєння та послуговування котрим забезпечує процес соціалізації суб'єкта. А отже, й особливості соціалізації визначають відношення до мов. Засвоєння мови – це ресурс, завдяки якому суб'єкт дістає можливість посісти бажаний соціальний статус. (За приклад може правити сьогочасне поширення англійської.) Саме в цьому ракурсі варто розглядати історію та сучасність функціонування мов в Україні: церковнослов'янської, латини, польської, ідиш, російської та, звісно, української. Отже, мова не існує сама по собі. Вона вписана до системи соціалізації. Таким чином, особливості

соціалізації й визначають суб'єктивне значення мови як цінності.

Наразі варто звернути увагу на структуру соціалізації. Проаналізувавши, до снаги побачити в ній дві форми: 1) соціалізацію до середовища та 2) соціалізацію в середовищі. Кожна із цих форм також розгортається в активній і пасивній формах. Наприклад, росіянин, який мешкає в Донецьку чи Севастополі, мимоволі засвоює російську як основну мову спілкування. Він природно адаптується до середовища. Ця адаптація відбувається пасивно, бо не потребує жодних зусиль. Водночас, у Львові росіяни пасивно засвоюють українську (соціалізація до середовища), і пасивно, скажімо, в малій групі, зберігають російську мову, що вже є соціалізацією в середовищі (бо російськомовний осередок перебуває в інорідному україномовному середовищі). Коли ж ті ж таки росіяни у Львові висувають певні соціальні вимоги щодо соціального поширення їхньої мови, то це вже є активна соціалізація в середовищі.

Аналогічним чином можна проілюструвати й мовну поведінку українців у російськомовному середовищі – містах Південного Сходу. Засвоєння російської відбувається пасивно – адаптація до середовища. Послугування українською в мікрогрупі – пасивна адаптація в середовищі. Послугування українською в на роботі чи в публічних місцях – активна соціалізація в середовищі. Цілком зрозуміло, що активна соціалізація в середовищі завше є конфліктною. Така соціалізація є власне діяльністю. І суб'єкт зважається на неї лише тоді, коли керується етико-соціальними (зокрема, й політичними) мотивами.

Що зумовлює активну соціалізацію в середовищі? (Саме цю поведінку засвідчували особи, які розвивали українську культуру в умовах політичних і соціальних утисків.) До активної протидії соціуму спонукає ціннісний світогляд і почуття відповідальності. Згадаймо легендарного шахтаря, котрий пристрасно запевнив, що він розмовлятиме українською, якщо від цього буде більше ковбаси. Чи є негідною ця позиція? Ні, це нормативна позиція особи, соціалізованої в певному середовищі. Мова – річ двоїста. Це й конкретна лексика, й абстрактна цінність, атрибут іншої абстракції – народу (за формулою Бенедикта

Андерсона – «уявленої спільноти»). І якщо ми приймаємо народ за цінність, а відтак за цінності приймаємо його належні атрибути, то мова – безперечно, потребує щонайбільшої поваги, а отже, й боротьба за неї стає етичним обов'язком. Але згаданий шахтар мав інший етичний обов'язок, він мав піклуватися про родину. Моральність – це дотримання соціальних вимог. І, з цього погляду, максима «більше ковбаси – менше мови» є моральною.

Наявність в Україні мовно-культурних суперечностей була очевидною ще на час проголошення державної незалежності. Адже явно простежувалася й простежується нині диспропорція між етнічною структурою населення та функціонуванням мов. Згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року кількість українців од загальної кількості населення України становить 77,8 %, росіян – 17,3 %. (Кількість кожного з інших етносів – білоруського, кримськотатарського тощо – не перевищує 0,6 %.) Як зазначалося, за результатами того-таки перепису, 85,2 % українців назвали рідною – мову своєї національності (українську), а 14,8 % – російську, водночас 95,9 % росіян назвали рідною російську, а 3,9 % – українську [2]. Однак геть іншу мовну поведінку ми спостерігаємо на вулицях наших міст. Очевидним є домінування російської мови, а також суржику, в структурі якого простежується як українська, так і російська лексика. Показові в цьому відношенні результати дослідження, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова. Відсотковий розподіл відповідей респондентів на запитання «Яка мова для вас є рідною?» див. табл. 1 [3]:

Таблиця 1.

Мови	Трав. 2006	Чер. 2007	Жов. 2008
Українська	51,4	52,0	43,7
Російська	30,7	25,7	26,0
І українська, і російська	15,6	21,5	28,7
Інша мова	1,1	0,9	0,9
Важко відповісти	0,6	0,5	0,7

Як бачимо, показники Всеукраїнського перепису населення та Центру Разумкова істотно відрізняються. Водночас, опитування, проведене Центром Разумкова, засвідчує щорічну змінність заявленої респондентами «рідної мови». Ці феномени можна пояснити так: беручи участь у Всеукраїнському переписі, громадяни повідомляли об'єктивну інформацію, дані ж соціологічної служби Центру Разумкова відображають не об'єктивний розподіл респондентів за критерієм рідної мови, а їхню мовно-соціальну ідентичність. Остання ж, звісно, змінюється під впливом соціально-культурних чинників^{**}. Саме тому дані Центру Разумкова й відображають мовну поведінку громадян, яку ми можемо спостерігати щодня, зокрема змінність мовної ідентичності та її двоїстість.

Отже, характеризуючи сьогочасну мовну ситуацію, варто брати до уваги таке: 1) громадськість не сприймає факт двомовності як негативний, бо двомовність постала не внаслідок свідомого соціально-політичного вибору, а природно, в процесі пасивної соціалізації, 2) трактування феномену двомовності як негативного є наслідком прийняття етико-політичних цінностей, за якими українські громадяни мають відображати в поведінці елементи власне української культури, 3) ця розбіжність між наслідками соціалізації та їхнім трактуванням є конфліктогенна, а відтак процес розвитку політичної свідомості неминуче загострюватиме усвідомлення суперечності між фактом-ситуацією й баченням ідеально-належної ситуації (простіше кажучи, російськомовність що далі, то більше сприйматиметься етнічними українцями як аномальна). Проявом усвідомлення цієї суперечності між етнічністю та мовною практикою є розбіжність відповідей на запитання про «рідну мову» респондентів, засвідчена підчас Всеукраїнського перепису населення, й опитування, проведеного центром

---

^{**} Про невизначеність поняття «рідна мова» в мовознавстві та некоректність його використання в соціологічних дослідженнях див.: *Вишняк О. І.* Методики соціологічних досліджень функціонування та статусу мов в Україні. У книзі: «Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом». – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 398 с. – С. 34. 48.

Разумкова. І тут потрібно наголосити: суперечність між «об'єктивною» та «суб'єктивно-соціальною» мовною ідентичністю є суперечністю, з одного боку, між самосвідомістю (Я людини) та, з другого, її соціальною, зокрема й політичною, поведінкою (тобто соціальною роллю, яку бере на себе людина). Цілком зрозуміло, що суперечність між Я та соціально-політичною роллю спричиняє: 1) переживання фрустрації (пригнічення) самосвідомості, 2) непередбачуваність соціально-політичної поведінки, 3) потенційну схильність до соціально-політичної агресії***.

Політологи, соціальні психологи та політики відзначають: в Україні спостерігається водночас і значний ступінь мовно-культурної толерантності (за двадцять років державної незалежності не відбулося жодного значного конфлікту на етнічному, зокрема й мовному, ґрунті), й наявність об'єктивної мовної суперечності між українським і російським етносами. Така тривалість латентного мовно-етнічного конфлікту пояснюється саме фрустрованістю «об'єктивної» мовної ідентичності значної частини українського етносу. Однак конфлікт, в основі якого лежить фрустрація (наразі – пригнічення «об'єктивної» мовної ідентичності), неминуче переросте в агресію, якщо причини фрустрації не будуть усунуті. Оскільки причиною фрустрації є переживання передусім українцями пригнічення «об'єктивної» мовної ідентичності, то й подолання цієї фрустрації, зокрема шляхом визначення засад державної мовної політики, має провадитися шляхом створення умов для соціального виявлення «об'єктивної» мовної ідентичності.

Упродовж двадцяти років державної незалежності проблема функціонування мов в Україні завжди сприймалася як надзвичайно гостра. При цьому бракувало консенсусу щодо концептуального бачення шляхів розв'язання цієї проблеми. А відтак мовна ситуація перетворилася на статус-кво. А тому й за двадцять років мовна ситуація

*** Про зв'язок фрустрації й агресії див.: *Берковиц Л.* Агрессия: причины, последствия, контроль / Перевод с англ. – СПб, 2002; *Фромм Э.* Анатомия человеческой деструктивности / Перевод с англ. – М., 1994.

суттєвим чином не змінилася і наразі становить очевидну загрозу внутрішній безпеці держави.

Засади державної мовної політики мають містити чіткі, конкретні, об'єктивно визначені й несуперечливі імперативи. Особливістю державної політики (на відміну від публічної політики, приміром, політичних партій) є саме втілена в законі імперативність. Образно кажучи, якщо опозиційні політики, публіцисти та митці покликані вказувати на проблеми й ставити питання, то державна політика мусить давати на них конкретні відповіді.

Особливістю переважної більшості концепцій державної мовної політики є прагнення уникнути соціально-політичного невдоволення. (Однак невдоволення мовною ситуацією й так існує.) У суспільстві поширені фобії «насильницької українізації» й «продовження русифікації». Саме тому автори концепцій повсякчас акцентують увагу на необхідності дотримання прав людини, демократичності процесів мовних перетворень, вільному виборі громадян, участі в цих процесах органів місцевого самоврядування (тощо). Утім, таке акцентування є однобічним. Жодна найтолерантніша політика, що зачіпає сферу, пов'язану з культурно-політичною фрустрацією, не сприйматиметься громадськістю схвально, якщо вона не буде раціонально й зрозуміло обґрунтована. Ця максима стосується насамперед й державної мовної політики.

Варто застерегти й від такої форми самоусунення держави від розв'язання мовно-культурного конфлікту, як надання громадянам і самоврядним громадам виключного права визначати мови роботи освітніх закладів і місцевих ЗМІ. Як засвідчило соціологічне дослідження Центру Разумкова, мовна поведінка громадян є невизначеною й значно змінюється залежно від ситуації. Ця невизначеність позначатиметься й на позиціях органів місцевого самоврядування. Якщо мова освіти визначатиметься лише на основі заяв батьків учнів і студентів ВНЗ (як пропонується низкою законопроектів, і вже на практиці втілено в Одесі), то мовний конфлікт, який нині сприймається відсторонено, як спадок доби СРСР, перейде на рівень міжособистісних взаємин. Відтак буде порушений, хоча й хибний, але наявний статус-кво, а отже, конфлікт переросте з

латентної форми в активну, а тому й урегулювання його стане вкрай складним.

Для розвитку законодавства України в сфері державної мовної політики велике значення має Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. Утім, мусимо наголосити: Хартія є документом, який передусім відображає європейський досвід мовних відносин. Однак укладачі Хартії не брали до уваги культурний стан депортованих народів (кримськотатарський народ в Україні) і народів, які в умовах тоталітарних режимів зазнали часткової мовної асиміляції (український народ).

Розв'язання завдання культурного (зокрема й мовного) розвитку українського та кримськотатарського народів, а також формування засад подолання мовно-культурних суперечностей між українським, російським і кримськотатарським народами можливе лише шляхом одночасного визначення: 1) норми культурної соціалізації особи (передусім засобами освіти), 2) можливостей вільного культурного збагачення особи завдяки засвоєнню нею культурних здобутків інших народів, зокрема шляхом вивчення інших мов.

Кажучи про норму культурної соціалізації особи, передусім потрібно звернути увагу на освітню сферу. Беручи до уваги засвідчені Всеукраїнським переписом показники «об'єктивної» мовної ідентичності, кількість державних і комунальних закладів освіти з певною мовою освіти в адміністративно-територіальних одиницях, де мовні суперечності проявляються особливо гостро, мають бути чітко визначені, а саме – приведені до норми, за основу якої має правити етнічна структура населення певної адміністративно-територіальної одиниці. Наприклад, в АРК, згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, кількість росіян становить 58,3 %, українців – 24,3 %, кримських татар – 12 %. Отже, відповідною має бути й кількість освітніх і виховних закладів із відповідною мовою навчання та виховання. Оскільки згадані етноси домінують в етнічній структурі населення АРК, то й українська, російська та кримськотатарська мови мають вивчатися в усіх освітніх закладах.

Тільки визначена в такий спосіб норма мовно-культурної соціалізації (за наявності можливості засвоювати

культурні надбання інших народів) уможливлуватиме чітке розуміння громадськістю засад державної мовної політики. А отже, сприятиме й урегулюванню мовно-культурного конфлікту в Україні. Натомість, без об'єктивного нормативного визначення мовно-культурної соціалізації (передусім у сфері освіти та виховання) в мовно-культурній поведінці домінуватимуть мінливі й невиправдані (з огляду на їхню суперечливість і конфліктогенність) очікування, а отже, й мовне протистояння в Україні залишатиметься нерегульованим і проявлятиметься в політичному житті.

---

1. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 3-тє вид., перероблене та розшир. – К.: Критика, 2006. – 584 с.

2. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/>.

3. Яка мова для Вас є рідною? (Динаміка, 2006–2008) // Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=290.